

Elżbieta Umińska-Tytoń

Z PROBLEMATYKI MAZURZENIA W GWARACH OKOLIC BEŁCHATOWA
(mieszanie szeregów $\delta, \delta', \delta'', \delta'''$ i $\delta, \delta', \delta'', \delta'''$)

W gwarach mazurzących obserwuje się obok systematycznego zastępowania szeregu spółgłosek dźwiękowych $\delta, \delta', \delta'', \delta'''$ przez szereg przedniojęzykowozębny s, z, c, ζ , także zamianę szeregu $\delta, \delta', \delta'', \delta'''$ na $\delta, \delta', \delta'', \delta'''$. Zjawisko to obserwowane od dawna przez dialektologów nie jest dotąd wystarczająco wyjaśnione. Fakt mieszania szeregu dźwiękowego i średniojęzykowego jest odnotowywany w monografiach gwarowych¹, nie stał się jednak nigdy przedmiotem osobnego opracowania².

Prowadzone obecnie badania językowe na terenie dawnej ziemi łączycko-sieradzkiej między Pilicą a Wartą, związane z budową Bełchatowskiego Okręgu Górniczo-Energetycznego stworzyły dogodną okazję do bliższego przyjrzenia się wymienionemu zjawisku w gwarach okolic Bełchatowa. Celem niniejszego artykułu jest więc:

1. Uzupełnienie dotychczasowych opisów gwar omawianego terenu, gdyż zjawisko to pominięli w swoich opisach zarówno Z. Stieber³, jak i M. Kamińska⁴.

¹ Por. np. W. Cyran, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, tóń 1960; H. Skoczylas-Stawska, *Fonetyka w gwarach dawnej ziemi wieluńskiej*, Warszawa-Poznań 1977; A. Strokowska, *pogranicze językowe wielkopolsko-mazowieckie*, tóń 1978; M. Szymczak, *Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łączyckim*, tóń 1961.

² Wyjątek stanowi referat H. Friedricha, *Z badań nad mazurzeniem na terenie Mazowsza. W sprawie genezy siakania*, "Biuletyn PTJ" 1937, z. VI, s. 6-13.

³ Z. Stieber, *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łączyckiego i sieradzkiego*, *Monografie polskich cech gwarowych*, nr 6, Kraków 1933.

⁴ M. Kamińska, *Gwary Polski centralnej*, Wrocław 1968.

2. Postawienie zjawiska mieszania szeregów *š, ṣ̌, š̌, š̍* i *ś, ṣ́, ś̌, ś̍* w gwarach mazurzących jako problemu badawczego.

Do tego celu wykorzystano materiał językowy zgromadzony w Katedrze Historii Języka Polskiego i Filologii Słowiańskiej⁵ uzupełniony w oparciu o K. Dejny *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*⁶.

Materiał językowy, w którym odnotowano pomieszanie szeregów *š, ṣ̌, š̌, š̍* i *ś, ṣ́, ś̌, ś̍* jest bardzo niejednorodny. Najobficiej zjawisko to występuje w wyrazach pochodzenia obcego. Występuje ono przede wszystkim w grupach spółgłoskowych, lecz zdarza się niekiedy także w innych pozycjach. W grupach spółgłoskowych zanotowano następujące przykłady:

š + t: *arešt* [94], *xarešt* [87, 91] (nm. Arrest); *kłaštor* [93] (nm. Kloster, czes. klaster z łac. claustrum); *kašton* [72, 77, 93], *kaštun* [91], *kaštanovaty* [94] (od miasta Castana w Małej Azji); *reštka* [78, 82, 88] (nm. Rest); *rušta* [93], *ruštunek* [99] (nm. Rost), *štaxety* [77, 82, 89, 90, 93, 94] (nm. Staket, z wł. stacchetta); *štelvaga* [80, 93] (nm. Stellwage); *štorcuwać* [90], *štorcovy* [93], *štrama* [83, 87], *štrama//štrama* [82] (nm. Stramm); *štucny* [82], [90, 93], *štuka* [78] (nm. Stuck); *štyblety* [93] (ros. štiblety z nm. Stiefelleten); *štybny* [82] (nm. steif); *štyxufka*, *štyx*: [94] (nm. Stich); *štyft* [89, 94] (nm. Stift); *štelmax//štelmax* [89] (nm. Stellmacher).

š + p: *špadel* [80], *špodel* [72, 78, 82, 89, 94] (nm. Spatel); *špunga//špunga* [82] (nm. Spange); *špros* [93] (nm. Sprosse); *špryxa* [71, 73, 74, 76, 78, 79, 89, 90, 94, 97], *špryxy//špryxy* [82] (nm. Speiche); *špulka* [72, 73, 78, 82, 85, 89, 93, 94], *špulka*, *špulecka* [75] (nm. Spule); *špic* [72, 78] (nm. Spitze); *špilki* [77, 93], *špilonek* [93] (nm. Spill); *špinak* [93] (łac. Spinacia oleracea). W trzech ostatnich przykładach możliwy jest też wpływ następnego palatalnego p.

⁵ Materiał pochodzi z następujących wsi: Prawda (łódzki) 73, Kozuby (łódzki) 75, Gutów (piotrkowski) 77, Gazumka (piotrkowski) 78, Parzno (bełchatowski) 80, Mąkolice (bełchatowski) 81, Milejowiec (piotrkowski) 82, Beresie Małe (bełchatowski) 83, Kamień (bełchatowski) 84, Wola Przerebska (radomszczański) 90, Niedospielin (radomszczański) 93, Garnek (radomszczański) 94, Brąszewice (sieradzki) 97, Kocierzowy (radomszczański) 89.

⁶ "Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" 1974-1984.

š + l: *šlaban* [93] (nm. Schlagbaum); *šlak* [78] (nm. Schlag); *šlaka* [80, 77], *šlakovać* [73, 78, 97] (nm. Schlacke); *šlam*, *šlamovać* [78] (nm. Schlamm); *šlapa* [78], (ros. slapa); *šlojma* [89], (od nazwiska żydowskiego Szlojma); *šlufka* [93] (nm. Schleife).

š + k: *broška* [93] (fr. broche); *kašket* [85, 90], (fr. casquette); *škobel* [93] (ros. skoba).

š + m: *šmalec* [93] (nm. Schmalz); *šmergel* [73], *šmurglovy* [80] (nm. Schmergel); *šmukles* [72] (nm. Schmuggel).

š + n: *šnur*, *šnurowađo* [93], *šnurek* [90] (nm. Schnur).

W innych pozycjach: *plus* [93] (nm. Plusch); *šabes* [93] (hebr. szabbat); *šablok* [72] (węg. szablya); *šiber* [72, 75, 78, 82, 89, 97], *šibel* [77], *šyber*//*šiber* [90], *šiber* [94] (nm. Schieber); *šufel* [72] (nm. Schaufel).

W miejscu ogólnopolskiego š znajdujemy ś także w bardzo dawnych zapożyczeniach: *šlaxta*, *ušlaxethony* [72]; *nojšlaxetněisy* [78] (st.nm. Slahta); *dyšel* [72, 90, 93, 94, 97], *dyšel*//*dyšel* [73, 75, 78], *dysel*//*dysel* [82, 89] (nm. Deichsel); *košula* [91] (łac. casula); a także w wyrazach o niejasnym pochodzeniu: *šmajda* [80], *šponder* [77].

Zdaniem Anny Strokowskiej ś < š w wyrazie *dysel* jest efektem upodobnienia pod względem miękkości w grupie śl, jaka występuje w formach przypadków zależnych przeniesionym potem na formę mianownika⁷. Za taką interpretacją przemawiają występujące również w naszym materiale zapisy typu *dysel*, gen. *dyšla* [82], *dyšel*//*dyšel*, ale zawsze *dyšla* [73, 75, 78]. Jest bardzo możliwe, że w poszczególnych przykładach współdziała kilka czynników np. obce pochodzenie i warunki fonetyczne sprzyjające procesom asymilacyjnym. Tak traktować można również wyrazy typu *šlaxta*, *šlaxetny* itd.

Ponadto w wyrazach rodzimych spotyka się przykłady wtórnych ś, ź powstałych na skutek upodobnienia pod względem miękkości. Należą tu przede wszystkim formy 3 pl praet. czasownika *šli*, *pšy-šli*, *došli* [72], a także wyrazy: *okšćić* [72], *nakušćiki* [93], *ptašćnik* [75], *pyšćnoza* [74], *mišćinec* [78], *podušćki* [78, 82, 94] i *rušćne* [75, 95] być może przez analogię do *rušćnica*. Rezultatem upodobnienia jest zapewne także ź w wyrazie *šmija* [77, 78, 82,

⁷ Strokowska, op. cit., s. 166.

85, 97]. Asymilacja na odległość możliwa jest w wyrazach *kešič*, do *kešeni* [76], *šedčina* [81].

Niekiedy wtórne $š \leq š$ i $ž \leq ž$ spotykamy w archaizmach, w których zachował się ślad dawnej wymowy. Tu za *Słownikiem etymologicznym* Aleksandra Brücknera zaliczyć można wyrazy: *škyo* [72, 77, 78, 82, 90, 93, 94], *škyo* // *škyo* [89], *šklany* [89, 90, 93, 94], *šklanka* [77, 93], *škluncy* [95], *šklać* [94]; *šeršyn* [73], *šeršen* [80]; *želazo*, *želežnok* [94], *želazno* // *ze želaza* [93], *ze želaza* // *ze želaza* [82], *želazno* // *z želaza* [90].

Realizacja gwarowa wyrazu *želazo* została zmapowana w *Małym atlasie gwar polskich* (m. 368)⁸. Wynika stąd, że wymowa *želazo* // *zelazyo* jest powszechna w całej Wielkopolsce, nie ma więc związku z mazurzeniem, lecz jest reliktem dawnej wymowy.

Poza wymienionymi przykładami pozostaje niewielka grupa wyrazów, w których wtórne $š, ž$ trudno jest wytłumaczyć. Należą tu wyrazy rodzime: *kašanĳa* [72, 78, 82, 83, 84, 93], *kašanka* [73, 77]; *mušorka* [83], *myšate* [72], *špok* // *špok* [89, 93], *špara* [94], *šporyš* [75], *šaba* [90, 94], *žaby* // *ni ma šap* [77], *žaba* // *zaba* // *žaba* [89]; *žarna* 'żarna' [77], *žreć* [77, 82, 90, 93], *žre* // *zazar* [94], *žebro* [78, 82, 89, 90, 93, 97] oraz w wyrazie niejasnego pochodzenia: *štaficer* 'rodzaj gołębia'.

Wymianę $š \geq š$ i $č \geq č$ obserwujemy ponadto w grupach spółgłoskowych: *pišćel* [94], *šćaf* [91, 95], *šćof* // *šćaf* [71], *čtery* [75, 77, 78, 80, 90, 93, 97]. Niekiedy wymianie $č \geq č$ towarzyszy przejście w szczelinową: *čtery* // *štyry* [72, 77]. Spotykamy się też z analogicznym procesem przebiegającym w odwrotnym kierunku: *špok* // *čpok*. W pozycji niezależnej przejście $č \geq č$ zanotowano jedynie w formie *čup* 'czub' [72].

Przyczyny omawianego zjawiska nie są dotąd dostatecznie wyjaśnione. W literaturze naukowej tłumaczy się je najczęściej zderzeniem systemu mazurzącego z niemazurzącym oraz nie dość starannym naśladowaniem wymowy niemazurzącej przez ludność wyzbywającą się gwary⁹, natomiast H. Friedrich wskazuje na możliwość wpływów obcych¹⁰.

Przytoczone przez Friedricha przykłady w 1/3 znalazły się

⁸ *Mały atlas gwar polskich*, t. I-XII, Wrocław-Warszawa-Kraków 1958-1969.

⁹ S. U r b a ń c z y k, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1953, s. 31.

¹⁰ Tamże.

również w naszym materiale. Jeżeli zaś nasz materiał pochodzący z eksploracji terenowej poszerzyć o przykłady zaczerpnięte z K. Dejny *Słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*¹¹ pochodzące z większego obszaru oraz reprezentujące większe bogactwo leksykalne, to okaże się, że wzbogaci się on głównie w wyrazy zapożyczone (przede wszystkim z języka niemieckiego, np. *feldér, fušer, šarovac, śmelo, šloxac, šperac, špeg, šprotka, špryca, špunt*, a także z języka francuskiego: *pašport, šalik*, oraz z łac. *ńešpory, škapišizyk, škuuka* itd.), a tylko w niewielkim stopniu powiększyłyby się zasób wyrazów rodzimych (np. *potšefka, podešfa, šuvar, šfager, šeregovy* itd.). Tak więc proporcje ilościowe zdają się przemawiać za upatrywaniem u genezy omawianego zjawiska wpływu obcego materiału językowego. Podnoszony przez Friedricha argument nielicznie reprezentowanego zastępowania *š* przez *ž* i *č* przez *č*, które nie mogły być zaświadczone w pożyczkach również znajduje potwierdzenie w naszym materiale: *š* ≤ *ž* znajdujemy w wyrazach: *šaba, šarna, šred, šebro* zaś *č* ≤ *č* jedynie w *šcaš, ščedina, čtery, čup*.

Wydaje się, że nieco światła na zjawisko mieszania szeregów *š, ž, č, ž* i *š, ž, č, ž* mogłoby rzucić zmapowanie i ustalenie zasięgów przynajmniej niektórych wyrazów z wtórnymi *š, ž, č*. Dotychczas dysponujemy tylko sześcioma mapami ilustrującymi to zjawisko na obszarze całej Polski w MAGP¹². Są to *košula* (m. 366), *kašel* (m. 367), *školny* (m. 242), *špadel* (m. 122), *želazo* (m. 368), *žmija* (m. 370). Wynika z nich, że z wyjątkiem formy *želazo* (zob. s 122) przykłady z *š, ž* w miejscu ogólnopolskiego *š, ž* występują na terenach gwar mazurzących i ich największe natężenie jest na Mazowszu skąd rozszerzają się na północną Małopolskę i gwary polski centralnej.

Jeżeli się przyjmie teorię, według której źródłem powstawania form typu *šaba, košula* jest zderzenie systemu mazurzącego z niemazurzącym, to największe nasilenie tych form powinniśmy obserwować na terenach dialektów przejściowych, gdzie się ścierały dialekty wielkopolski, mazowiecki i małopolski. Tymczasem analiza map skłania do wniosku, iż wymowa *šaba, košula* ukształtowała się na gruncie dialektu mazowieckiego i stąd ekspandowała na tereny

¹¹ Tamże.

¹² *Mały atlas gwar polskich...*

sąsiednie przesuwając swe granice w kierunku południowym i południowo-zachodnim.

O zasięgu geograficznym omawianego zjawiska niewiele pewnego można powiedzieć wobec faktu, iż nie było ono dotąd przedmiotem odrębnych, systematycznych badań. Na podstawie dostępnych danych można chyba tymczasowo przyjąć, że izoglosa wymowy typu *šaba* mniej więcej pokrywa się z granicą mazurzenia. Z badań A. Strokowskiej wynika, że omawiane zjawisko na terenach pogranicza dialektalnego występuje zarówno w gwarach mazurzących, jak i niemazurzących¹³. W sumie jednak liczba przykładów, w których występowanie palatalnych *š, ṣ̌* na miejscu *š, ṣ̌* nie daje się umotywić względami artykulacyjnymi lub obcym pochodzeniem wyrazu jest bardzo niewielka. Można więc chyba traktować je w gwarach niemazurzących jako wynik przenikania *ṣ̌* cech sąsiadujących gwar.

Na badanym terenie w punktach położonych bliżej jego północno-zachodniej granicy zjawisko reprezentowane jest mniejszą liczbą przykładów niż we wsiach leżących bliżej Pilicy. Jeżeli przyjąć, że wymowa typu *šaba, košula* rozprzestrzeniła się w podobny sposób jak mazurzenie¹⁴, to opisany stan na terenie ziemi łączycko-sieradzkiej mógłby przemawiać za jego pierwotną przynależnością do Wielkopolski¹⁵.

Powyższa interpretacja jawi się jako jedna z możliwych na podstawie wycinkowych obserwacji omawianego zjawiska. Bez względu na ostateczną wartość wysuniętych przypuszczeń, wydaje się celowe podjęcie szerszych badań zjawiska, o którym mowa. Powyższy postulat badawczy jest tym pilniejszy do zrealizowania, że zastępowanie ogólnopolskich *š, ṣ̌, ṣ̌* przez *š, ṣ̌, ṣ̌* jest już w znacznym stopniu procesem zleksykalizowanym. Z pewnością dotyczy to wyrazów rodzimych lub bardzo starych, które można traktować jak rodzime (typu *košula*), które zostały objęte wymianą w bardzo ograniczonym zakresie. Jak wynika z ustaleń D. Bienkowskiej współcześnie wprowadzone do gwar wyrazy obcego pochodzenia nie wykazują już wtórnego *š, ṣ̌ ≤ š, ṣ̌*. W ostatnich czasach do gwar okolic

¹³ Strokowska, op. cit., s. 165-167.

¹⁴ W. Taszycki, *Dawność tzw. mazurzenia w języku polskim*, Warszawa 1948.

¹⁵ Kamińska, op. cit., s. 130.

Bełchatowa weszły takie wyrazy jak np. *zuzel*, *tapcan*, *paralis* w formie zmazurzonej lub bez mazurzenia formy: *žoržeta*, *žerandol*, *šoś*. Jedynie w dwóch przykładach zanotowano wtórne ś: *pjuś* [93] i *špunder* [74].

O tym, iż nie jest to już proces żywotny świadczy także fakt, że wtórnego ś,ż nie spotykamy już na ogół w mowie średniego pokolenia. Wymowa z ś,ż w miejscu ogólnopolskich š,ž zachowała się gdzieś tam u młodszych informatorów głównie w leksemach określających desygnaty związane z rolnictwem. Młodsze pokolenie przejęło te leksemy w określonej formie fonetycznej i nie odczuwa ich jako gwarowe, tak jak formy zmazurzone.

Jednocześnie obserwujemy, że mazurzenie jako cecha wyraźnie odczuwana, niekiedy nawet wyśmiewana nieustannie ginie. Już przed 20 laty M. Kamińska obserwowała, że "nawet najstarsi informatorzy zdają sobie sprawę, na czym różnica między gwarą mazurzącą a językiem literackim polega, i usiłują unikać wymowy typu *oapka*, *zaba*, *syja*"¹⁶. Występujące obocznie przykłady typu *žaba* // *šaba* zdają się wskazywać, że wraz z mazurzeniem ograniczeniu ulega również wymowa typu *žaba*, *košula*. Formy oboczne zanotowano w następujących przykładach na całym badanym obszarze: *dyšel* // *dyšel*, *dybel* // *dyšel*, *šyber* // *šiber*, *škyo* // *škyo*, *špuŋga* // *špuŋga*, *štelmax* // *štelmax*, *žaba* // *zaba* // *šaba*, *želazo* // *želazo*. Należy podkreślić, że z reguły obocznie występują forma z wtórnym ś,ż obok formy niezmazurzonej. Do rzadkości należą oboczności typu *zaba* // *šaba*. Wynikałoby stąd, że formy z wtórnym ś,ż,ć nie są w takim stopniu odczuwane jako gwarowe jak formy zmazurzone. Potwierdza to spostrzeżenie L. Moszyński: "ludzie wyzbywający się form mazurzących pod wpływem języka literackiego mogą zachowywać formy typu *o noże*, *f kaše*. Nie łączą oni tu głosek ś,ż,ć z mazurzeniem, a ponieważ podstawową sprawą staje się unikanie gwarowej wymowy typu *kasa* zam. *kaša*, kwestia końcówki pozostaje nie zauważona"¹⁷. Analogicznie unika się wymowy typu *zaba* na rzecz ogólnopolskiego *žaba*, ale *šaba* jeszcze występuje, choć i ten typ wymowy jest w zaniku.

Powyższe rozważania skłaniają do następujących stwierdzeń:

¹⁶ Tamże, s. 71.

¹⁷ L. M o s z y ń s k i, *Wyrównania deklinacyjne w związku z mazurzeniem w języku polskim, ruskim, połabskim*, Wrocław 1960, s. 83.

1. Podjęcie szerszych badań nad zjawiskiem zastępowania szeregu *š, ž, č* przez *s, z, c* jest pilnym postulatem dialektologii polskiej. Wyjaśnienie genezy tego zjawiska przez H. Friedricha jakkolwiek słuszne, wymaga w świetle współczesnej dialektologii potwierdzenia przez dokładniejsze badania na szeroko zakrojonym materiale.

2. Wyjaśnienie genezy zjawiska oraz ustalenie czasu i kierunku jego rozprzestrzeniania się może przynieść dodatkowe argumenty na temat pierwotnej przynależności terytorialnej obszarów pogranicza dialektalnego między innymi interesującej nas ziemi łęczycko-sieradzkiej.

3. W uzupełnieniu opisu gwar Polski centralnej stwierdzić należy, że omawiane zjawisko obejmuje cały badany teren, acz w mniejszym nasileniu odnotowane zostało na jego północno-zachodnich krańcach. Tak jak w innych dialektach mazurzących zachodzi ono głównie w wyrazach obcego pochodzenia, w archaizmach fonetycznych oraz jako efekt procesów asymilacyjnych. Jest zjawiskiem zleksykalizowanym i podobnie jak mazurzenie stopniowo zanika w gwarach.

Elżbieta Umińska-Tytoń

QUELQUES PROBLÈMES DE LA PRONONCIATION MASURE DANS LES DIALECTES
PARLÉS AUX ENVIRONS DE BEŁCHATÓW

(La confusion des rangs *š, ž, č, Ź* et *s, z, c, ž*)

L'article présente le phénomène de changement du rang *š, ž, č, Ź* en *s, z, c, ž* observé longtemps par les dialectologues, mais jusqu'à présent insuffisamment expliqué. Ce phénomène est le plus fréquent dans les mots d'origine étrangère, parfois même dans les emprunts très anciens. Dans les mots indigènes, on rencontre les exemples de *s, z* secondaires dus aux assimilations dans la sphère de la mouillure. Parfois les *s, z* surgissent dans les archaïsmes, dans lesquels s'est maintenue la trace de la prononciation ancienne, ainsi que dans le groupe de mots, dans lesquels les *š, ž* sont inexplicables. L'analyse de l'étendue du phénomène présenté et les essais de l'expliquer mènent à la conclusion qu'il est nécessaire d'élargir le front des études à ce sujet. L'état décrit sur le terrain de l'ancienne Terre de Łęczyca et Sieradz semble porter à croire, que cette terre faisait partie de la Grande-Pologne. Outre cela l'auteur constate qu'à présent ce phénomène est à un grand degré lexicalisé et pareillement à la prononciation masure disparaît graduellement.